

TO‘QIMA MATOLARIDA RANG STATIKA VA DINAMIKA QONUNIYATI
ASOSIDA DIZAYNNI TAKOMILLASHTIRISH

U. R. Uzakova

S. J. Baxrom qizi

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti

Annotatsiya: *To‘qimachilik naqshlarini yaratishda qo‘llaniladigan kompozitsiya qonun va qonuniyatlari real olam hodisalarining turli darajadagi aksi va ob‘ektiv munosabatlarini umumlashuvi, hamda uzoq davom etgan borliqni estetik anglash badiiy amaliyoti jarayonida vujudga kelgan. Barcha san‘at asarlarining yaralishining asosiy qoidasi - bu uning yaxlitligi, birligi va uni tashkil etuvchi elementlarning o‘zaro mutanosibligidir. Yaxlitlik – to‘qimachilik mahsulotlaridagi naqsh kompozitsiyasining foni, rasmlari, naqsh elementlari, shakli va ranglarini ritm va plastikasining muvofiqlik proporsiyalarini to‘g‘ri topilganligini ta‘minlab beradi.*

Kalit so‘zlar. *Sitatika, dinamika, naqsh, misr, yunon, rim, rang, mato, kompozitsiya, element, motiv, ritmik, plastic, simmetriya, oltin kesim.*

Naqsh va to‘qimachilik bezaklari kompozitsiyasiga ikki xolat xosdir: nisbatan tinch va harakat xolatlari. Naqsh elementlarining motivlari proporsional munosabatda qurilgan naqsh kompozitsiyasi bir hil, teng va simmetriyaga asoslangan bo‘lsa uni **statik kompozitsiyaga** kiritish mumkin.

1-rasm. *Statik kompozitsiyali naqshlar.*

Agar naqsh kompozitsiyasining asosida motivlarning qarama-qarshiligi element o‘lchamlarining har hilliligi, naqshlarning joylashish burchagi, orasidagi masofaning farqlilik prinsipi yotsa, ular **dinamik kompozitsiyalarga** tegishli bo‘ladi

2-rasm. Dinamik kompozitsiyali naqshlar.

Statika va dinamika bu – barcha naqsh san’atining shu jumladan to‘qimachilik naqshlarining asosidir.

Kompozitsiyaning asosiy qonuniyatlaridan yana biri bu *proporsiyadir*. Uning asosida boshqa qonun va qoidalar kelib chiqadi. Proporsiya va proporsional munosabatlarda barcha san’at turlari uchun eng katta sifatlovchi ro‘l belgilaydi. Chunki san’at asarlari yaxlit va detallardagi aniq mutanosibliklar bilan idrok etiladi. Naqsh san’atida esa proporsiya muhim faktor hisoblanib uning ifodaliligini belgilab beradi. Rasm yuzasi va fonining, naqsh motivlari va ularni tashkil qiluvchi detallarning o‘lchamlari, naqshning yo‘nalishi va boshqalar shular jumlasidandir.

Masalan, Misr to‘kimachilik san’ati to‘g‘risida saqlanib qolgan tasviriy va haykaltaroshlik yodgorliklar va gazmol namunalaridan batafsil malumot olishimiz mumkin. Misr - zigir tolaning vatani. Hashamatli naqshli gazlamalar qatoriga qadim zamonda Misrda ishlab chiqarilgan dong‘i ketgan "byssus" ni kiritish mumkin. Bu juda yupka mato Misrda o‘stiriladigan zigirni maxsus navidan to‘qiladi. Keyinroq vissonni zigir va paxtani maxsus aralashmasidan to‘qishadigan bo‘ldi.

Misr mustaqil bo‘lgan davrda gazlamalarning naqshi qanday bo‘lgan ekan? Bo‘rtma tasvirlarda uchraydigan naqshli matolari bobil namunalariga ko‘ra Misrda to‘qilgan. XVIII sulola davrida ular misr liboslarida uchrardi. Tasviriy san’at yodgorliklarida bir qator to‘qilgan naqshlar shubhasiz misrnikida desa buladi. Ko‘ndalang yoki nirsimon bo‘lgan yo‘l-yo‘llar misr naqshi. Ularni bosh kiyimlarda (trapezium plakhtasida) va liboslarni Hoshiyalarida tasvirlanganini ko‘ramiz. XII sulola davrida dafn hadyalar olib ketayotgan odamlarning bittasini libosida rombsimon tasvir festonga aylangan. Izidaning liboslardagi katak-katak naqshlar ham qiziqarli (XIX sulola Kharemhaba davri). Fir’avn liboslarning hoshiyasidagi oddiy naqshlar qatorida palmette, doira va nuqta, yaproq, meanderlar, bazida odam va hayvonlar tasvirlari uchraydi. Miloddan avval VI asrdan boshlab Misrni forslar bosdi va san’atiga ta’sir etdi. IV asrda (Isksandria davri) esa Misr hellin san’atini yirik madaniy markaziga aylandi. Qadimiy sidirg‘a matolarni o‘rniga naqshlari kirdi. Misr va kopt yangi naqshlarida qadimiy Misr tasvirlari saqlanib qolgandi. Finikiylar savdo faoliyati yordamida (Qadimiy zamonlarda ular Shark va Garb orasida dallol bulgan) O‘rta dengiz qirg‘ogidagi mamlakatlarda bobil va Misr gazmollari keng tarqalgandi. Finikiylar gazlamani ishlab chiqarishmagan, ular misr va bobil matolarni olib sotishgan, ammo, qadimiy afsonalardagi ma’lumotlarga ko‘ra finikiyliklar qirmizi (purpura) rangga matoni buyash

usulini ixtiro etishgan. Dengiz yoki purpura nomli chig'anok (pyrpyra pelagia) oqish-sarq ko'pik chiqarardi, u quyosh va namlik ta'sirida qizilgich yoki qoracha binafsha rangga aylana olinardi, ammo bo'yoqning rangi tez oqarardi shuning uchun uni faqat binafsha rangli purpura bilan aralastirib ishlatishar edi. Purpurni har hil rangli aralashmalari keng qo'llangandi (13ta rang chiqqan). Qon rangli erkin va yaltirok mato dong'i ketgan ikki buyok aralashmasida (bis tinctus) bo'yalgan. Purpur liboslar - "porfirlar" ni fakat aslzodalar kiyishi mumkin edi. Chig'anoqdan yasalgan haqiqiy purpura bo'yog'i o'rniga o'simliklardan qilingan bo'yoqlar ham qullangandi. Hech Misr kabrlaridan endi haqiqiy purpurda bo'yalgan matolar topilmagan, papyruslarda esa suni purpurni tayyorlash receptlari yozilgan. Misirda bo'yash texnikasi juda yuqori darajada bo'lgan.

Plinining ma'lumoti bo'yicha misirliklar oq matoni bo'yash jarayonida turli rang birikmalarini beradigan har hil moddalarni qo'rishardi. Bu moddalarga acetum-alumina tuzi kiritilardi. Uni tayyorlaganda misirliklar palma daraxtini suvida yog'li loini eritib, natri bilan ushbu eritmani to'yintirishardi.

Qadimiylar qizil o'simlik purpura (kokkus) va uch turli to'q jigarrang, zang rangli (ferrugo), to'q qizil va binafshani (janthina) bilishardi.

Ijodiy jarayonda misr naqshlari faqat tabiatga asoslangandi. Ammo, naqshda san'atdek razmiylik bo'lgan. Ularni yozuvlari fakat shartli belgi bo'lmasdan, naqsh yaratish usuli bo'lgan. Ramzilik forslar, arablar va mavlarda bo'lgan, yunonlarda esa mutlaqo bo'lmagan.

Barcha xalqlar kabi naqsh ijodi faqatgina go'zal shakldan chikmadi. Bu dunyoning urganish va yozish jarayoni, go'zal shakl esa to'lik o'zlashtirish natijasidan tug'iladi. Misrliklar ko'pranglikni yoqtirishardi. Me'morchilik naqshlari doimo rangbarang bo'lgan. Burtma tasvirlar, odatda, rangli qilinardi. Qadimiy Misr oq va qora qo'shilgan asosan qizil - quyosh ramzi, ko'k - suv va havo ramzi, sariq - er ramzi va yashil - o'simlik ramzi ranglar qo'llanilardi. Oqartirilmagan och sarig'ish oq ranglar eng qadrli bo'lgan. Naqshli matolarda och yoki tuk fonda ko'k, moviya, ohrasimon-sarik, yashil, jigarrang-kizil ranglar qo'llangandi, qora rang esa motam nobilis sifatida bo'lgan. Yangi davrlarda qirmizi va jigar ranglar ishlatirilardi. Ammo, uch asosiy ranglar - dogwood, sariq va ko'k misr san'atida ustunlik qilardi. Ular yordamida misrliklar harmonik effektiga erishar edilar va faqat undan ham hech davrlarda ularga qo'shimcha ranglar va rang tuslari qo'shilmagandi.

Miloddan avvalgi VI asrgacha kadar Yunistonda asosan nakshli matolar ishlab chikarlган edi. Democratia keyin tuntarish tarihiy sahnaga yangi sinfni olga chicardi. Ularni mafkurasiga sidirga (ok yoki kizil-kizigish gazmollar fakat sarik, kizil yoki kuk yul-yul bilan bezatilgan) matolar makbul bulgan. Ellin davri yakinlashganda esa, aslzodalar orasida nakshli matolar yana tarkaldi. Avval yunon matolar nakshini asosida sharq mavzulari bulsa (hattoki olib kelganlaridan emas mahalliyarlari ham), andy guldon tasvirlarga kura biz sharkdan farklanganini kuramiz. Agar Shark - asosan Bobil va Force - matoni serhasham naqsh bilan tulik besasa, yunonlar uchun naqsh - nafis tafsilot, kayerda elementlari odatda matoni tulik egallamasdan, ora-sira joylashgan. Agar yunon matoda hattoki murakkab sahnalari tasvirlansa ham, ular bari bir nakshga ayrim erkin compositionis hususiyatlarini kiritishardi. Ammo, kupincha yunonlar liboslarida murakkab compositionlar uchramasdi:

asosan geometrica shakllar, yulduzlar, yaproklar, gullar va keingi davrlarda real va fantastic haivonlar tasvirlangan.

1924 yilda Mugilistondagi Noin-Uli kabrlarida topilgan yunon tukima matolari milddan aval II asrda ishlab chikarilgan. Bu matolar dunyoda yagona kashtalangan matoning namunalari. Matoni bir parchasida (0.36x0.21m) tepadagi frizida o`simlik navdalari bilan palmettalar va kanotli azhdaho tasvirlangan, pastida esa guldonlarda kup uchraydigan palmettalar yuli ishlangan. Boshka mato parchalarida kuyidagi nakshlar: nakshdagi bargdan chikib kelayotgan odam figurasi, cap kulida - kalkon, ung kulida esa - uch airli naiza; tumshugida ilon bilan kanoti yoilgan katta kush; ok, sargich, tuk kizil va jigar rangli iplar bilan kashtalangan chavandozlar guruhi kirmizi rangli matoda. Kashtadagi odamlarning kiyimlari (kashtalangan kaftan va uzun

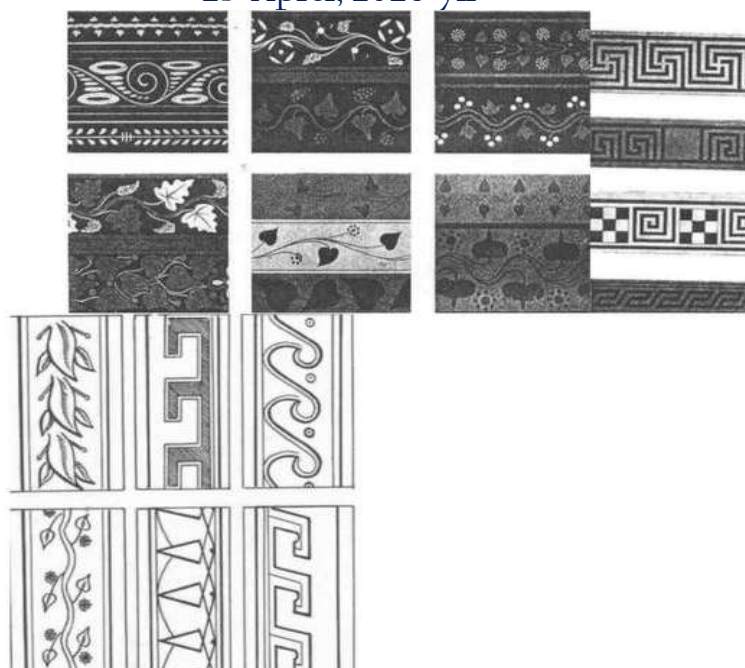
ishtonlar), yumshok poyabzallar va soch turmaklarini skiflarga uhshasligi yunon kashtachilarni skiflar orasida yashaganligini ispodlaydi. Kabrni teppasiga tortilgan mato ham kashtalangan: xoch shakli tupbarggullar (rosettekalar), ular orasida toshbaka, balik va kaltakesaklar. Bular barchasi bir necha kator ikki tomonli palmettalar tupbarggul bilan almashgan hoshiya bilan uralgan. Ushbu mato namunalarini tasvirlariga kura yunon gazmollar Markaziy Osiyoga kaisi yul bilan (orkali skiflar) kelganini anglash mumkin.

Juno archaic davridagi nakshli matolarni urnini classic davrida (V-IV asrlar) kuk, dogwood, kirmizi, yashil, sarik va asosan ok rangli sidirga matolar urin oldi. Kora nobilis liboslarda kullanmagan. Kul va jigar ranglar motam rangi bulgan. Sidirga castaneae matolar, applicat yoki buyalgan hoshiya bilan bezatilgandi. Nakshlar tabiat bilan boglik bulgan: stylizatio lashgan geometrica va usimlik (meander, krit tulkini, palmette) mavzulari. Rapport horizontalis yunalishda tuzilgan naksh rhythmik joylangan. Vertical yunalishdagi velamentum tahllamlari anik va ifodali bulib, guzallikni va harakat plastikasini takidlaydi.

Juda katta Rome imperiyasi Shark va Gharb orasida savdo-sotik rivozhlanishiga sabab bulgandi. Milodni I asrida Rum Xitoy bilan aloka bogladi. Xitoy elchilari xar hil sovgalar zhumlasida shoyi gazmollarni olib kelishardi. Ipak gazlamalar rimda keng tarkala boshladi. Makhsus savdogarlar shoyi gazlamalarni olib kelish va sotish bilan shugullanishgan. Bombitsinadan yasalgan Kos va Ossur matolari bozoridan sikib chikkarilganligi bois, ushbu matoni sotadigan rim savdogarlari Senatus orkali karor utkazishdi: shoyi gazmoldan, hech bulmasa, erkaklarga kiyim kiyish man ethilsin, sharmandalari kuv, kelishi mumkin ("ne serica vestis vires foedarent). II asrda ayollar orasida, aynixa katta shaharlarda, shoyi gazmollarni ommaboplig tugrisida medicus Galenus aitib utgan. III asrda shoyiga talab undan ham kuchaidi, garchi narkhlar juda kimmat bulsa ham. Vopiskni malumoti buyicha shoyini kadogiga oltinning kadogi berilar edi - "libra epim auri tunc libra serici fuit."

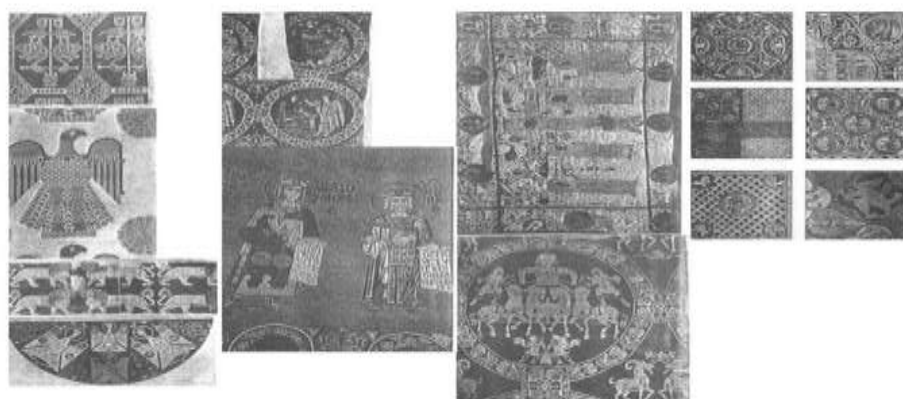
IV asr modalarida Osiyo dabdabaligi ham kamaymadi. Yozuvchi A. Marcelinining suzi buyicha "zamonaviy aslzodalar uz cadri-kiymatini va ulugvorligini fightonning balandligi va uz kiyimlarining hashamatligi bilan baholaydi. Shunday hashamatli liboslar ayniqsa sharq viloyatlarida tarkalgandi, shuni ham hisobga olish kerakki, ishlab chikarish usuli u erlarda yukori darajada bo`lgan.

25-Aprel, 2026-yil

3-rasm . Rim matolarida uchraydigan naqshlar

Rimda gazlamani bo‘yash usuli yuqori sifatli edi, shuni ham hisobga olish kerakki, umuman Rim zodagonlarni kiyimlarining ranglari Yunonga nisbatan ancha rangba-rang bo‘lgan: freskalarda qizil va siyoh rang erkaklar kiyimida, sarvoik, ventilabis Akant va bolut yaproklari, kedrus guddasi, uzum, palma, pechak, sabur, boshok - bular barchasi rim san'atida o‘simlik mavzulari bo‘lgan. Gul va mevalardan serxasham marjonlar, odam tasvirlari, hayvonlar boshi, yonib turgan va uchgan barchasi Rim naqshida uchraydi. Bezaklar haddan tashkari kup bulgan.

4-rasm, Rim matolaridagi naqshlar

To‘qimachilik naqshlari masalalarini o‘rganar ekanmiz, bir xillilik tushunchasi faqatgina vizual tenglik ekanligini yoki har hillilik nisbiy ekanligini nazarda tutishini ta’kidlash lozim. Misol uchun, har xillikda xam *oltin kesim* deb ataluvchi muvozanat va mutanosiblikni topish mumkin(7-rasm).

5-rasm. Naqsh va tabiatda uchraydigan oltin kesim.

Dizaynerlar uchun naqsh proporsiyalarini matematik aniqligi emas, balki, ularning inson ko‘ziga yaqqol tashlanadigan oydinligi muhimroq. Kompozisiya maqsadini ravshanligini ta‘minlash uchun statika yoki dinamika bir biridan ustunlik qilishi, rang ochligi, grafik ishlovlari va boshqalar bir biriga nisbatan faol qo‘llanilishi lozim.

Naqshni ritmik va plastik harakatlar xarakterlaydi. Ritmik harakat deganda naqsh dog‘larini bir hil yoki turli interval orasida takrorlanish nazarda tutiladi. Plastik harakatlar deganda esa ravon, uzun va uzilmas va shu bilan birga bir harakatdan ikkinchisiga o‘tuvchi harakatlar tushuniladi. To‘qimachilik naqshlar kompozitsiyasida plastik harakatlar ritmik harakatlardan ustunlik qiluvchi yoki aksi, ritmik harakatlar plastikdan ko‘ra ko‘proq qo‘llanilgan naqshlarni ko‘p uchratish mumkin (8-rasm). Naqsh yaratish jarayonida ikkita qarama-qarshi tizim (statika va dinamika) va motivlarning ritmik va plastik harakati qo‘llanilganda ularning birini dominant qilish, ikkinchisini unga bo‘ysundirish lozim. Bu *bo‘ysundirish qonuni* deyiladi va u bilan shakllar uyg‘unligiga erishish mumkin.

6-rasm. Ritmik va plastik xarakterli naqshlar.

Shuni ta‘kidlash joizki, to‘qimachilik naqshlarida ma‘lum qoidalar alohida emas, bir biri bilan bog‘liq holda qo‘llaniladi. Naqsh kompozitsiyasiga rang berayotganda rang uyg‘unligi qonun-qoidalariga rioya qilgan holda individual yangilik va zamonaviylikni inobatga olib ijodiy yondashishi lozim. To‘qimachilik rasmlarida murakkab naqsh turli ranglar yordamida o‘z yechimini topgan bo‘lsada, bitta rangga e‘tiborni kuchaytirib

ifodalash maqsadga muvofiq. Bu kompozision yechimning yaxlitligi va asosiy ma’nosining aniqligini ta’minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, zamon bilan xamohang naqshlarni yaratishda kompozisiyaning qonun-qoidalariga rioya qilmagan holda, ulardan chekinish ham kerak bo’ladi. Bu esa o‘z navbatida kompozitsiya qonuniyatlarini yangi badiiy g‘oyalar bilan boyitilishiga, takomillashib borishiga olib keladi. To‘qimachilik naqshlarini yaratish san’atining murakkabligi shundaki, g‘oyada to uni butkul yakuniga qadar barcha qarama-qarshiliklarning (statika va dinamika, simmetriya va assimetriya va b.) o‘zaro to‘qnashuvidadir.

ADABIYOTLAR:

1. Козлов В.Н. Основы художественного оформления текстильных изделий. -М.: Легкая и пищевая промышленность, 1981.-264 стр.
2. Бесчастнов Н.П. Изображение растительных мотивов. -М.:ВЛАДОС, 2004.
3. Hasanboeva G.K. To‘qimachilik dizayn tarixi.- T.: Iqtisodiyot - Moliya, 2007.
4. Козлов В.Н. Малахова С.А. Художественное оформление текстильных изделий. -М: Легпромбытиздат, 1988.-304 стр.
5. Ермилова В.В. Композиция костюма. -М: .Академия, 2003.